

A Comparative Study of the Methodology of Imamate Studies in the Books of Mahasin Barki and Basair al-Darajat by Saffar

A Comparative Study of the Imamate Research Methodology of the Books of Mahasin Barki and Basair al-Darajat Saffar

Mohammad Reza Mollanori¹

1. Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, mmollanori@gmail.com

بررسی مقایسه‌ای روش‌شناسی امامت‌پژوهی کتاب‌های محاسن برقی و بصائرالدرجات صفار

محمد رضا ملانوری¹

۱. گروه شیعه‌شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، mmollanori@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
Received in revised form
Accepted
Available online

Keywords:

Imamate
Hadith methodology
Al-Mahasin
Basa'ir al-Darajat
Barki and Saffar

ABSTRACT

The main aim of this research is to conduct a comparative study of the methodology of Imamate studies in two fundamental Shiite hadith works of the third century AH, namely the book "Al-Muhasin" by Ahmad bin Muhammad bin Khalid Barki and the book "Basair al-Darajat" by Muhammad bin Hassan Saffar. The main issue of this research is what epistemological approach and narrative structure each of these works used to explain the position of the Imam and the Imamate, and what are their methodological differences in deducing the teachings of the Imamate? The research hypothesis is that the theological concerns and intellectual backgrounds of each hadith narrator have had a direct impact on the style of narration and the way in which the hadiths are organized.

The research method is descriptive-analytical and based on documentary study and text analysis. The data were collected and analyzed by examining the structure of the chapters, the way the narrations were arranged, and the recitation of the doctrinal content. The results show that both authors, who are Qomi hadith scholars in the third century AH, have considered the Imamate as the center of all religious affairs; with the difference that Barki in Al-Muhasin has a practical and educational approach in explaining the doctrine of the Imamate, in such a way that he shows the connection between the belief in the Imamate and the religious life of the believer in areas such as the reward of deeds, the punishment of sins, and moral values. In contrast, Saffar in Basa'ir al-Darajat, by focusing on the positions, virtues, and existential levels of the Imams (a.s.), highlights the internal, spiritual, and existential aspects of the Imamate.

The final conclusion of the research indicates that the difference in the authors' goals and cognitive horizons has led to the creation of two distinct patterns in Imamate studies; One is Barki's ethical-doctrinal model that emphasizes the practical results of faith, and the

other is Saffar's faith-cognitive model that focuses on the unseen dimensions and existential positions of the Imams, which together provide a comprehensive and two-faceted picture of the study of Imamate by Shiite traditionists in the early centuries.

Cite this article:

© Author(s)

Publisher:.

DOI: <https://orcid.org/0009-0009-2706-186X>

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Introduction

This research, with a comparative approach, examines the methodology of explaining the position of the Imam and the Imamate in two fundamental Shiite hadith sources in the third century AH, namely the book "Al-Muhasin" by Ahmad bin Muhammad bin Khalid Barqi and the book "Basair al-Darajat" by Muhammad bin Hassan Saffar. The main issue of the research is to determine the epistemological approach and narrative structure of each of these works in explaining the Imamate, as well as to identify their methodological differences in deducing teachings related to this fundamental principle. The research hypothesis is based on the fact that the theological concerns and intellectual backgrounds of each hadith narrator have had a direct and decisive impact on the way of narration and the way of organizing the hadiths. The research method is descriptive-analytical and based on documentary study and structural and content analysis. The data were collected and analyzed by examining the structure of the chapters, the way the narratives are organized, and the reading of the doctrinal and practical content of the two works in order to extract the authors' distinctive methodological patterns.

The results of the research show that both authors have considered the Imamate to be the center of all religious matters, but the way they approach this doctrine and develop it is completely different:

1. Barqi's methodology in "Al-Muhasin" (educational-wilayi approach):

In "Al-Muhasin", Barqi presents the Imamate not in the form of an independent theological discussion, but in an educational, moral, and faith-based context.

- Content-oriented structure: "Al-Muhasin" is a huge collection of jurisprudential and moral narratives, and Barqi has organized the narratives based on their content and practical content (starting from purity and prayer and reaching moral virtues and esoteric sciences). Imamate does not have an "independent chapter" in this book, but is the spirit and essence of all chapters; Such as the chapter "The Reward of the One Who Loves the Family of Muhammad" which is a manifestation of the doctrine of Imamate.

- Focus on action and punishment: His method is a moral and theological warning (similar to the style of "Al-Jaza wal-'Aqab"). He emphasizes the necessity of knowing the Imam, the importance of confessing to the guardianship, the consequences of violating the covenant of Imamate, and loving the Imam as the basis of faith, and considers the Imamate to be in the circle of guardianship and obedience, and the criterion for measuring actions and salvation in the hereafter. His goal is to make a person a worshipful and moral believer.

2. Saffar's methodology in "Basair al-Darajat" (faith-cognitive approach):

By carefully examining the chapters and structure of the book, we come to the conclusion that Basair al-Darajat is a completely Imamate book. It seems that Saffar's intention in Basair al-Darajat is to clarify the ranks and status of individuals in relation to the Imamate; in other words, the book seeks to introduce the system of classes of people and the status of each based on the degree of proximity to the Imamate. The title of the book is somewhat similar to the title of the book "Al-Safwa", which has a longer history and dates back to the era before Saffar. By writing Basa'ir al-Darajat, Saffar is trying to show, like Saffar's books, how the ranks and value of humans are determined based on the issue of Imamate. Accordingly, the value of humans begins with the Imam and continues to those who submit to and follow the Imam, and finally ends with those who are outside this circle. In this book, the word "alam" plays a key role in introducing the Imamate. In Basa'ir al-Darajat, Saffar emphasizes its scientific and epistemological aspects by focusing on the existential positions and internal aspects of the Imamate.

- Science-centered structure and authority: The main axis of the book is based on the science of the Imamate and the relationship of the nation with the Imam. The main chapters (parts 1 to 9) are dedicated to topics such as the obligation to seek knowledge, the reward of the scholar, the superiority of the scholar over the worshiper, and the necessity of acquiring knowledge from its source (the Imams).
- The transformation from knowledge to authority: Although the focus is on knowledge, the tenth part of the book moves towards proving the absolute authority of the Imam; topics such as the fact that the earth is not empty of authority and that if there are two people, one of them is the authority, show that after proving the scientific status of the Imam, Saffar ultimately set his goal to explain the Imam as the divine authority and the only guide to guidance.

Conclusion:

The difference in the goals and epistemological horizons of the authors has led to the creation of two distinct models in Imamate studies: the moral-belief model of the elect, which sees the Imamate in its practical and moral function in the life of the believer; in contrast, Saffar's faith-cognition model, which defines the Imamate in its scientific status and its absolute authority. This duality clearly demonstrates the evolution of Shiite hadith methodology in the early centuries, with one path focusing on practical education and the other on explaining epistemological and existential foundations.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

بررسی مقایسه‌ای امامت‌پژوهی کتاب‌های محاسن برقی و بصائر الدرجات صفار

A Comparative Study of the Imamate Research Methodology of the Books of Mahasan Barki and Basaer al-Darajat Saffar

Mohammad Reza Mollanori¹

1. Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, mmollanori@gmail.com

بررسی مقایسه‌ای روش‌شناسی امامت‌پژوهی کتاب‌های محاسن برقی و بصائر الدرجات صفار

محمد رضا ملانوری^۱

۱. گروه شیعه‌شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، mmollanori@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف اصلی این تحقیق، بررسی تطبیقی امامت‌پژوهی در دو اثر بنیادین حدیثی شیعه در قرن سوم هجری، یعنی کتاب «المحاسن» اثر احمد بن محمد بن خالد برقی و کتاب «بصائرالدرجات» اثر محمد بن حسن صفار است. مسئله‌ی اصلی این تحقیق آن است که هر یک از این آثار با چه رویکرد معرفت‌شناختی و با چه ساختار روایی به تبیین جایگاه امام و امامت پرداخته‌اند و تفاوت‌های نگرشی آنان در تبیین امامت چیست؟ فرضیه پژوهش بر آن است که دغدغه‌های کلامی و زمینه‌های فکری هر محدث، بر شیوه روایت‌گری و نحوه سامان‌دهی احادیث تأثیر مستقیم داشته است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: تاریخ بازنگری: تاریخ پذیرش: تاریخ انتشار:	روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه اسنادی و تحلیل متن است. داده‌ها از طریق بررسی ساختار باب‌ها، نحوه تنظیم روایت‌ها و بازخوانی محتوای اعتقادی، گردآوری و تحلیل شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که هر دو نویسنده، که از محدثان قمی در قرن سوم هجری‌اند، امامت را به‌مثابه محور تمامی شئون دینی تلقی کرده‌اند؛ با این تفاوت که برقی در المحاسن رویکردی کاربردی و تربیتی در تبیین آموزه امامت دارد، به‌گونه‌ای که پیوند باور به امامت با زیست دینی مؤمن را در عرصه‌هایی چون ثواب اعمال، عقاب گناهان و ارزش‌های اخلاقی نشان می‌دهد. در مقابل، صفار در بصائرالدرجات با تمرکز بر مقامات، فضائل و مراتب وجودی امامان (ع)، جنبه علم امامت را برجسته می‌سازد.
کلیدواژه‌ها: امامت روش‌شناسی حدیثی المحاسن بصائرالدرجات برقی و صفار	جمع‌بندی نهایی پژوهش حاکی از آن است که تفاوت در هدف و افق معرفتی مؤلفان به ایجاد دو الگوی متمایز در امامت‌پژوهی انجامیده است؛ یکی الگوی اخلاقی - اعتقادی برقی که تأکید بر نتایج عملی ایمان دارد و دیگری الگوی ایمانی - معرفتی صفار که بر ابعاد غیبی و مقامات وجودی امامان متمرکز است که در مجموع تصویری جامع و دوجبه‌ای از امامت‌پژوهی محدثان شیعه در قرون نخستین ارائه می‌دهد.

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام؛ و نام خانوادگی، نام (۱۴۰۴). عنوان مقاله. پژوهشنامه کلام، ۱۲ (۲۳)، ۱-۲۰.
<https://doi.org/0000000000000000>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

مقدمه

با افول مدرسه حدیثی کوفه و انتقال میراث علمی امامیه به قم، مرحله‌ای نو در تاریخ حدیث و کلام شیعه شکل گرفت. کلام امامیه پس از دوران مدینه و مدرسه کوفه وارد فضای علمی قم شد و در این شهر، با گرد آمدن شاگردان برجسته‌ی امامان و محدثان بزرگ، مدرسه‌ی حدیثی و کلامی قم پدید آمد. در این دوره، ادبیات علمی امامیه بر محور حدیث سامان یافت و قم به مرکز اصلی جمع‌آوری، پالایش و تبویب روایات تبدیل شد. بزرگان مدرسه قم در امتداد محدثان کوفه قرار داشتند. اندیشه‌های کلامی اصحاب امامیه در آثار قمیان تداوم یافت، هرچند محور اصلی فعالیت آنان تمرکز بر میراث حدیثی اهل بیت(ع) بود. (طالقانی، ۱۳۹۱، ص. ۶۶)

مشایخ قم سه مأموریت بنیادین را در تاریخ حدیث امامیه بر عهده گرفتند:

۱. انتقال میراث حدیثی: بیش از نود درصد از احادیث شیعه از کانال قم عبور کرده است؛ بدون قم، حجم عظیمی از میراث روایی از میان می‌رفت.
۲. نقد و پالایش حدیث: قمیان به حذف احادیث ضعیف، روایات غالیان و نقل‌های عامه‌ای که به متون امامیه راه یافته بودند، اهتمام داشتند و تنها در مقام احتجاج با اهل سنت، از آن دسته احادیث بهره می‌بردند.
۳. تبویب جامع احادیث: نظم‌بخشی و چینش موضوعی روایات از قم آغاز شد و کار آنان در مقایسه با تلاش‌های پیشین، چون حسین بن سعید اهوازی، نظام‌مندتر و جامع‌تر بود. بدین‌سان، شیعه در تدوین ساختارهای حدیثی خویش، سخت‌مدیون مشایخ قم است. (سبحانی، ۱۳۹۱، ص. ۳۱)
- سبک مدرسه قم مبتنی بر تکیه بر روایت، تبیین معارف در قالب زبان اهل بیت(ع) و اصرار بر عدم عدول از ادبیات حدیثی بود. در میان آثار برجسته این مدرسه، پنج کتاب در محور امامت جایگاه ویژه دارند:
 ۱. المحاسن اثر احمد بن محمد بن خالد برقی (متولد حدود ۲۷۴-۲۸۰ هـ)
 ۲. بصائرالدرجات اثر محمد بن حسن صفار قمی (متوفی حدود ۲۹۰ هـ)
 ۳. الکافی اثر محمد بن یعقوب کلینی (متوفی ۳۲۹ هـ)، جامع‌ترین اثر روایی با باب ویژه‌ی «الحجّة» در امامت؛
 ۴. الامامه و التبصره من الحیره اثر علی بن بابویه قمی، والد شیخ صدوق (متوفی ۳۲۹ هـ)، متمرکز بر امامت در دوران حیرت و غیبت؛
 ۵. اکمال‌الدین و اتمام‌النعمه اثر شیخ صدوق (ابن بابویه)، کتابی در باب غیبت امام با ساختاری امامت‌شناختی.

این پنج اثر، تکوین‌تدریجی اندیشه حدیثی قم را نشان می‌دهند؛ از رویکرد کاملاً روایت‌محور در المحاسن و بصائرالدرجات تا ادبیات تحلیلی و استدلالی در الکافی، الامامه و التبصره و در نهایت اکمال‌الدین. از المحاسن تا اکمال‌الدین می‌توان گذر از «کلام نقلی» به «کلام تحلیلی» را مشاهده کرد؛ تحول از نقل محض حدیث به تبیین کلامی، در عین حفظ زبان اهل بیت(ع). تغییر این ادبیات، پیامد تعامل مدرسه قم با جریان‌های فکری رقیب و آغاز ارتباط با حوزه‌های علمی ری و بغداد در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری بود؛ محیط‌هایی که اغلب غیرشیعی یا سرشار از مناظرات کلامی بودند. این وضعیت، مشایخ قم را بر آن داشت تا به بازسازی سبک نگارش حدیثی با افزوده‌های تحلیلی و استدلالی بپردازند. (سبحانی، ۱۳۹۱، صص. ۳۲-۳۳)

در همین بستر تاریخی، مسئله‌ی امامت به یکی از برجسته‌ترین مباحث این مدرسه تبدیل شد. با آغاز عصر غیبت و محدود شدن ارتباط مستقیم با امام معصوم، جامعه شیعی دچار بحران معرفتی شد و محدثان قمی کوشیدند پاسخ این بحران را از رهگذر تبیین عقلانی و روایی امامت ارائه کنند. از همین رو، پس از آثار امامتی، تألیفات مهمی درباره غیبت مانند الغیبه و اکمال‌الدین پدید آمدند.

امامت به‌مثابه محور اندیشه دینی شیعه، از آغاز اسلام تاکنون در آثار حدیثی و کلامی امامیه جایگاهی ویژه دارد. شیخ طوسی، فهرست‌نگار و کتاب‌شناس مشهور قرن پنجم، از علی بن اسماعیل بن میثم تمّار به‌عنوان نخستین نویسنده در باب امامت

یاد می‌کند و دو رساله‌ی «الامامة» و «الاستحقاق» را از او نام می‌برد (طوسی، ۱۴۱۷، ج. ۱، ص. ۱۵۰)؛ همچنین هشام بن حکم، شاگرد برجسته‌ی امام صادق (ع)، را از جمله متکلمان بزرگ شیعه می‌داند که در موضوع امامت رساله‌هایی چون «الامامة» و «امامة المفضول» نگاشته است. (همان، ج. ۱، ص. ۲۵۸)

فارغ از تک نگاشته‌های مختلف در موضوع امامت، در میان نخستین جوامع حدیثی امامیه در قم، دو اثر المحاسن و بصائر الدرجات از مهم‌ترین منابعی‌اند که مستقیماً یا به‌طور ضمنی به تبیین اندیشه امامت پرداخته‌اند. هرچند این دو اثر مستقیماً با عنوان «کتاب الامامة» تدوین نشده‌اند، اما مبانی اعتقادی مربوط به امامت در سراسر آنها جاری است. کتاب المحاسن اثر برقی از نخستین مجموعه‌های حدیثی امامیه است که ابواب فقهی، اخلاقی و اعتقادی را در بر دارد. در این کتاب، امامت اگرچه باب مستقلی ندارد، ولی آموزه‌های امامتی در سراسر اثر و در ذیل مباحث مختلف جلوه‌گر است. در مقابل، بصائر الدرجات صفار به‌صورت مستقیم و گسترده بر فضائل و علوم ائمه (ع) متمرکز است.

هدف اصلی این پژوهش بررسی و تحلیل تفاوت میان المحاسن و بصائر الدرجات، به‌عنوان دو منبع پایه‌ای در شکل‌گیری منظومه فکری امامیه درباره جایگاه امام است. این پژوهش با تمرکز بر ساختار روایت، منطق درونی استنباط آموزه‌های امامت و الگوی نظری حاکم بر امامت‌پژوهی در دو اثر یادشده، تلاش می‌کند امامت‌پژوهی این دو اثر را مقایسه نماید.

با وجود اشتراک هر دو کتاب در هدف - یعنی تثبیت شأن امام به‌مثابه حجت الهی - نحوه‌ی طرح و تنظیم روایات تفاوت‌های چشمگیری دارد. شناخت این تفاوت‌ها، به فهم دقیق‌تر فرایند تاریخی شکل‌گیری روش‌های متفاوت امامت‌پژوهی در مدارس کلامی یاری می‌رساند. بررسی تطبیقی این دو اثر مسیر تحول نگرش‌ها در تبیین موضوع امامت را آشکار می‌سازد، امری که برای مطالعات حدیث‌شناسی و تاریخ تفکر امامیه ارزش علمی فراوان دارد.

تاکنون مطالعات مستقل تطبیقی در زمینه‌ی تفاوت امامت‌پژوهی این دو مؤلف انجام نشده است. آثار موجود بیشتر به تحلیل سندی یا محتوایی احادیث پرداخته‌اند و به رویکرد معرفت‌شناختی مؤلفان توجه نداشته‌اند. از این رو، پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه‌ی مطالعه اسنادی و تحلیل درون‌متنی - تطبیقی، درصدد آشکارسازی تفاوت‌های معرفتی و نگرشی میان دو اثر است تا خلاً موجود در مطالعات پیشین را پر کند.

در رویکرد تألیف کتب، مؤلفان معاصر معمولاً در مقدمه کتاب به مبانی، روش‌ها و انگیزه‌های خود برای نگارش آن اشاره می‌کنند. این رویکرد هر چند به شکلی محدودتر در آثار پیشینیان نیز قابل مشاهده است. با این حال در نسخه‌های موجود کتاب بصائر الدرجات، مقدمه‌ای از مؤلف یافت نمی‌شود که در آن انگیزه و روش کار وی به صراحت بیان شده باشد. بصائر الدرجات کتابی کاملاً حدیثی است؛ به این معنا که محتوای آن صرفاً شامل احادیث اهل بیت علیهم السلام بوده و مؤلف از افزودن مطالب دیگری مانند شرح و توضیح احادیث یا استدلال‌ات کلامی به آنها خودداری کرده است. این سبک در دوران صفار و به ویژه در حوزه حدیثی قم، امری طبیعی به نظر می‌رسد. بزرگان محدث قم تا حد امکان سعی داشتند در آثار حدیثی خود به متن حدیث وفادار مانده و از افزودن توضیحات اضافی پرهیز کنند برای مثال در آثار شیخ صدوق نیز، به جز در موارد اندک، دیدگاه‌های مؤلف به چشم نمی‌خورد حتی در کتاب «من لا یحضره الفقیه» که رساله‌ای عملی است، صدوق تنها در موارد ضروری و به صورت مختصر به توضیح روایات پرداخته است. تنها در کتاب «کمال الدین» و به اقتضای بحث وارد مباحث کلامی مبسوط می‌شود اما در بخش روایات توضیحات کمی از مؤلف دیده می‌شود. این سبک مشابه در کتاب «کافی» کلینی نیز مشاهده می‌شود. (سبحانی، ۱۳۹۱، ص. ۳۲)

لازم به ذکر است که «بصائر الدرجات» حدود ۴۰ سال پیش از «الکافی» و حدود یک قرن پیش از «من لا یحضره الفقیه» تألیف شده است. در آن دوران حتی همین میزان اندک از توضیح درباره احادیث نیز چندان مرسوم نبود.

کتاب «المحاسن» برقی که از نظر زمانی بر بصائر الدرجات مقدم است نیز مؤید این مطلب است. این امر فهم دقیق روش مؤلف را با چالش‌هایی روبرو می‌سازد اما به هیچ وجه غیر ممکن نیست. برای درک این مهم باید با مطالعه دقیق کتاب، بررسی عملکرد مؤلف در تألیف، شناخت بسترهای شکل‌گیری کتاب و همچنین روش‌های رایج در دوران وی، به سبک و رویکرد مؤلف

پی برد. در این بخش تلاش می‌کنیم تا با اتخاذ همین شیوه به اندازه توان خود با توجه به بررسی ساختار ابواب و چینش کتاب به شناخت روش تألیف برقی و صفار دست یابیم.

پیشینه پژوهش

در حوزه مطالعات امامت و حدیث پژوهی، رویکردهای نظری متعددی وجود داشته است. برخی از تحقیقات بر تئوری‌های کلامی و اثبات حقانیت امامت متمرکز شده‌اند (که در حوزه آرای کلامی این دو محدث نیز به آن پرداخته شده است). همچنین، مطالعاتی بر «سیر تحول حدیث شیعه» و «مبانی معرفت‌شناختی حدیث» صورت گرفته است که چارچوب نظری لازم برای تحلیل ساختار روایی را فراهم می‌آورد. با این حال، تئوری‌ای که به طور خاص، تفاوت‌های بنیادین نگرش امامتی میان محدثان مکتب حدیثی قم در قرن سوم هجری را در بستر دو اثر «المحاسن» و «بصائرالدرجات» مورد مقایسه قرار دهد، مورد توجه قرار نگرفته است.

لذا با وجود کارهای ارزشمند انجام شده در حوزه آرای کلامی و محتوای مجزای هر کتاب، اثر مستقلی که به صورت مقایسه‌ای امامت‌پژوهی دو اثر «المحاسن» و «بصائرالدرجات» را در کنار هم قرار دهد، مشاهده نشده است. پژوهش حاضر با ارائه یک تحلیل تطبیقی، این خلاء را پر کرده و نشان می‌دهد که چگونه تفاوت در دغدغه‌های دو محدث به شکل‌گیری دو الگوی متمایز در ثبت و انتقال آموزه‌های امامت منجر شده است.

کتاب المحاسن و جایگاه احمد بن محمد بن خالد برقی

کتاب المحاسن، که توسط احمد بن محمد بن خالد برقی نگاشته شده، یکی از سنگ‌بناهای انتقال میراث حدیثی کوفه به مدرسه قم محسوب می‌شود. برقی که متوفای ۲۷۴ یا ۲۸۰ هجری است (نجاشی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۷۷)، از زمره‌ی محدثان طراز اول قم و از اصحاب مستقیم امام جواد و امام هادی (ع) به شمار می‌آید.

با این وجود، موقعیت رجالی ایشان در میان قدما دارای نکات تفصیلی است. نجاشی درباره‌ی وی تصریح می‌کند: «وَ كَانَ ثِقَةً فِي نَفْسِهِ بِرُؤْيِ عَنِ الضُّعْفَاءِ وَ اعْتِمَادَ الْمَرَّاسِيلِ». (نجاشی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۷۶) این رویکرد، سبب شد که برخی از علمای سخت‌گیر قم، از جمله احمد بن محمد بن عیسی اشعری، به دلیل کثرت نقل از راویان غیر موثق و اعتماد به حدیث مرسل، با او مخالفت کرده و وی را برای مدتی از قم تبعید کنند؛ هرچند که بعدها اعاده حیثیت شده و جایگاه وی مورد پذیرش مجدد قرار گرفت. (ابن الغضائری، ۱۴۲۲، ص. ۳۹؛ حلی، ۱۴۱۷، ص. ۶۳)

اهمیت المحاسن در میان جوامع حدیثی شیعه بسیار بالاست تا حدی که شیخ صدوق در مقدمه‌ی من لا یحضره الفقیه، المحاسن را در زمره «اصول اولیه‌ی شیعه» و کتاب‌هایی قرار می‌دهد که سند وی به آنها شناخته شده و فقهای شیعه به آن استناد می‌کنند. (صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۴) محمد باقر مجلسی نیز در مقدمه بحار الانوار آن را جزء منابع معتبر خویش معرفی کرده است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۸)

اصل المحاسن مجموعه‌ای بالغ بر صد کتاب بوده است (طوسی، ۱۴۱۷، صص. ۶۲-۶۴)، اما در نسخه‌های موجود تنها یازده کتاب از آن باقی مانده است: کتاب الأشکال و القرائن، کتاب ثواب الأعمال، کتاب عقاب الأعمال، کتاب الصفوة و النور و الرحمة، کتاب مصاییح الظلم، کتاب العلل، کتاب السفر، کتاب المآکل، کتاب الماء، کتاب المنافع، کتاب المرافق. (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۲)

دیدگاه امامتی برقی

همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد، کتاب المحاسن اثر احمد بن خالد برقی، مجموعه‌ای عظیم از روایات در ابواب فقهی و اخلاقی است، اما در تحلیل ساختار آن، مباحث عمیقی در حوزه امامت و ولایت وجود دارد که برقی با استناد به روایات متعدد، بر ضرورت آن‌ها تأکید نموده است.

۱. تبیین جایگاه معرفت امام در نظام اعتقادی اسلام

برقی در کتاب «الصفوة و النور و الرحمة» به‌طور ویژه بر اهمیت شناخت امام تأکید ورزیده است. باب «معرفة» (باب ۱۹) شامل ۶ روایت است که مستقیماً به تعریف و آثار معرفت امام می‌پردازد. در اولین روایت، از ابی بصیر نقل شده که حکمت در آیه «و من یوتی الحکمه فقد أوتی خیراً کثیراً» به معرفت امام و طاعت خدا تعبیر شده است. (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۸) بنابراین روایات دوم، سوم، چهارم و پنجم، محبت حقیقی اهل بیت علیهم السلام محصول اراده و اختیار صرف انسان نیست، بلکه لطف و توفیق الهی است؛ یعنی خداوند دل‌های مؤمنان واقعی را با نور محبت امامان منور می‌کند و این معرفت و شناخت امام، انسان را از آتش نجات می‌دهد زیرا این محبت صادقانه، زمینه هدایت و نجات است و خداوند آن را در دل انسان‌هایی قرار می‌دهد که قابلیت هدایت دارند. (همان، ج. ۱، ص. ۱۴۹) بنابراین روایت پایانی این باب، شکر در آیه «و لتکبرو الله علی ما هدیکم و لعلکم تشکرون» به معرفت تفسیر شده و در آیه «ولایرضی لعباده الکفر و ان تشکروا یرضه لکم» کفر یعنی خلاف ولایت، و شکر یعنی ولایت و معرفت. (همان)

بنابر این روایت شکر حقیقی در منطق قرآن، معرفت امام و اطاعت از ولایت الهی است و کفر، یعنی انکار امام و جدایی از ولایت.

در مقابل مباحث مربوط به ضرورت معرفت امام، وی در بخش مربوط به نفی شناخت امام و نکوهش آن در کتاب عقاب الأعمال، باب «عقاب من لم یعرف إمامه» به چند روایت استناد می‌کند. در این احادیث، امام به‌عنوان مفروض الطاعه معرفی شده و با تأکید بیان می‌شود که هر کس معرفت او را انکار کند و امام زمان خود را نشناسد، مرگش مرگی از جنس جاهلیت، یهودیت یا مرگی همراه با کفر و نفاق خواهد بود. (همان، ج. ۱، ص. ۹۲)

همچنین در باب «عقاب من أنکر آل محمد (ص)»، در دو روایت دیگر مسئله‌ی عدم شناخت و جهل نسبت به امامان معصوم (ع) بیان شده است. در یکی از این روایات، فردی توصیف می‌شود که صد سال در میان رکن و مقام به عبادت خدا مشغول بوده، روزهایش را به روزه و شب‌هایش را به قیام و مناجات گذرانده است، تا آنجا که پرده‌ها از برابر دیدگانش کنار رفته؛ با این حال، اگر نسبت به حق و جایگاه اهل بیت علیهم السلام ناآگاه باشد، نزد خداوند هیچ پاداشی برای او نوشته نمی‌شود. در بیان دیگر آمده است: کسی که حق امامان را نشناسد و به ولایت آنان معرفت پیدا نکند، خداوند هیچ عمل و عبادتی را از او نمی‌پذیرد. (همان، ج. ۱، صص. ۹۰ - ۹۲)

بر این اساس، احمد بن محمد بن خالد برقی در بحث معرفت امام چنین نتیجه می‌گیرد که شناخت امام، شرط اصلی قبول اعمال در پیشگاه خداوند است، و افزون بر آن، انسان‌ها در ترک این شناخت و جهل نسبت به امام، هیچ‌گونه عذر و بهانه‌ای نزد خداوند ندارند. مشخص است که رویکرد برقی از نوع معرفتی - سلوکی است، نه احتجاجی. در نگاه وی معرفت امام در زندگی انسان مؤمن به مثابه عقل هدایتگر تعریف می‌شود.

۲. ولایت به مثابه اساس اسلام

مسئله ولایت آل محمد (ص) جایگاه ویژه‌ای در تفکر برقی دارد. برقی در باب ۴۶ کتاب مصابیح الظلم با عنوان «الشرايع»، با ۱۳ حدیث ولایت را بنیان و اساس اسلام معرفی می‌کند. بنابر این روایات ولایت و حب اهل بیت، «اساس الاسلام» (شالوده و بنیان ساختار اسلام)، «أثافی الاسلام» (پایه اصلی اسلام)، «مفتاحهن» (کلید سایر ارکان)، «الدلیل علیهن» (راهنمای سایر ارکان)، «ذروة الأمر و سنامه و مفتاحه و باب الأشياء و رضی الرحمن» (اوج، قله، کلید و رضایت خداوند در گرو پذیرش و اطاعت از امام) و شرط قبولی اعمال معرفی شده است. (همان، ج. ۱، صص. ۲۸۶ - ۲۹۰)

۳. اهمیت اقرار زبانی و قلبی به ولایت

برقی در باب ۲۹ از کتاب الصفوة، اهمیت اقرار زبانی و قلبی به امامت ائمه را در دو روایت مورد تأکید قرار می‌دهد.

روایت اول یک تعریف عمیق و وجودی از بهشت ارائه می‌دهد. در نگاه سطحی، بهشت مکانی است که پس از مرگ و حسابرسی به مؤمنان وعده داده شده است. اما امام صادق (ع) در این حدیث، ولایت ائمه (ع) را به عنوان معنای حقیقی و باطنی بهشت معرفی می‌کند. امام (ع) تصریح می‌فرماید که پذیرش و اقرار به امامت اهل بیت (ع) خود بهشتی است که مؤمنان در همین دنیا در آن حضور دارند. این بهشت، نه بهشت جسمانی، بلکه بهشت معنوی و اعتقادی است که انسان را از گمراهی و شقاوت مصون می‌دارد و او را در مسیر درست سعادت قرار می‌دهد. از این رو باید دعا کند که این گوهر گرانبها (ولایت) که راه اصلی رسیدن به بهشت اخروی است، از او سلب نشود. (همان، ج. ۱، ص. ۱۶۱) پس با توجه به روایت، ولایت اهل بیت (ع) مبدأ و سرچشمه سعادت است. کسی که به این ولایت اقرار کند، در حقیقت در فضای نجات و امنیت الهی قرار گرفته است؛ فضایی که می‌توان آن را «بهشت در دنیا» نامید.

روایت دوم صراحتاً بیان می‌دارد که آتش جهنم هرگز کسی را که به ولایت اهل بیت (ع) متعهد باشد، لمس نخواهد کرد (لَنْ تَطْعَمَ النَّارُ). این عبارت قاطع، حاکی از جایگاه بنیادین ولایت به عنوان شرط اساسی نجات و رستگاری است. بر اساس این روایت، ولایت، همانند حصار و پناهگاهی عمل می‌کند که مؤمن را در برابر عذاب الهی محافظت می‌نماید. (همان) پیوند بین این دو روایت بدین شکل است که اگر روایت اول ولایت را «بهشت» می‌داند، روایت دوم آن را «مصونیت از جهنم» اعلام می‌کند. این دو، دو روی یک سکه هستند و بر این حقیقت تأکید می‌کنند که محور ایمان و عمل صالح، حول محور ولایت و امامت می‌چرخد. ایمان بدون ولایت، ناقص است و ولایت، کفایت‌کننده برای نجات از عذاب نهایی است. این دو روایت از نصوصی هستند که جایگاه محوری ولایت اهل بیت (ع) را در نظام اعتقادی شیعه و همچنین در سعادت دنیوی و اخروی مؤمن تبیین می‌کند؛ بنابراین تمرکز اصلی مؤمن باید بر حفظ و تقویت این اقرار و معرفت (ولایت) باشد، چرا که خروج از آن به معنای خروج از دایره امن الهی و بهشت معنوی است.

۴. سلسله مراتب تمسک و تعلق به امام

برقی در کتاب «الصفوة و النور و الرحمة» در بابی با عنوان «باب شیعتنا آخذون بحجزتنا»، با تأکید بر پیوند مستحکم امامت با نبوت، مفهوم تمسک را یک زنجیره الهی ترسیم می‌کند به گونه‌ای که تصریح می‌شود همه شیعیان به ما (ائمه) تمسک دارند، ما به پیامبر و پیامبر نیز به خداوند متمسک است. این روایات، چارچوب ساختار ایمانی را در سطح تمسک تعریف می‌کنند و با بیان رابطه پیوسته و تسلسلی میان خداوند، پیامبر، اهل بیت و شیعیان، به تبیین شفاعت و نقش ویژه پیامبر و اهل بیت در قیامت در این زمینه می‌پردازند. (همان، ج. ۱، ص. ۱۸۲)

۵. عواقب نقض عهد و پیمان امامت

در باب عقاب من نکث صفقه الإمام که باب نوزدهم کتاب «عقاب الأعمال» است تأکید شده که ناقض بیعت با امام، روز قیامت با حالت «اجذم» نزد خداوند حاضر می‌شود. (همان، ج. ۱، ص. ۹۴)

معنای حقیقی واژه «اجذم»، مقطوع الید یعنی دست بریده می‌باشد. اما در احادیث پیامبر (ص) بیشتر در معانی مجازی و کنایی به کار رفته که همه این معانی نزدیک به هم هستند و تفاوت چندانی با یکدیگر ندارند؛ مثل بی دلیل و بی حجت، بی خیر و بی برکت، ناقص و ناتمام، نقصان در کمال و جمال و مقطوع السبب. (ایرمنش، ۱۳۹۴، صص. ۶۵ - ۸۱) به کارگیری این واژه در این روایات می‌تواند کنایه از فردی باشد که ایمان و ارتباطش با خدا قطع گشته است؛ از این جهت قدرت انجام خیر را از دست داده، چون با امام قطع ارتباط کرده است.

۶. حرمت پیروی از امام جور (حاکم ستمگر)

برقی در کتاب «عقاب الأعمال» در باب «عقاب من اتخذ اماما من الله امام جور»، با نقل چهار روایت، لزوم اطاعت از امام حق و پرهیز از امام جائر را تبیین می‌کند. روایت اول به صراحت اعلام می‌کند که رهبران ستمگر و پیروان آن‌ها از اساس دین و

حقیقت الهی جدا هستند و در مسیر گمراهی قرار گرفته‌اند. مهم‌ترین پیام این حدیث، بی‌ارزش بودن و پوچی اعمال نیکویی است که این رهبران یا پیروانشان ممکن است انجام دهند. این عمل بر اساس آیه قرآن (ابراهیم: ۱۸) به «خاکستری که در روز طوفانی توسط باد به شدت پراکنده شود» تشبیه شده است. همان‌گونه که از خاکستر پراکنده در طوفان چیزی باقی نمی‌ماند، از اعمال (ولو به ظاهر نیک) ائمه جور و اطاعت‌کنندگانشان نیز در پیشگاه خداوند ارزشی باقی نخواهد ماند. پایان روایت بیانگر آنست که این گمراهی، یک انحراف سطحی نیست، بلکه «ضلال بعید» (گمراهی دور و ژرف) است؛ به این معنی که از مسیر اصلی دور افتاده‌اند و بازگشت برایشان دشوار است. (همان، ج. ۱، ص. ۹۳)

روایت دوم شایسته‌سالاری را به عنوان اصلی کلیدی در باب رهبری مطرح می‌کند. بنابر این روایت رهبر باید بر اساس معیار علم و فقاہت (دانش عمیق دینی و فهم احکام) انتخاب شود لذا اگر شخصی ریاست یا امامت گروهی را برعهده بگیرد در حالی که در آن جمع فردی داناتر یا فقیه‌تر از او وجود دارد، این عمل جایز نیست. (ممنوعیت تقدم مفضول بر فاضل) در پایان، روایت نتیجه این انتخاب نادرست را، زوال، فروپاشی و انحطاط دائمی امور جامعه بیان نموده؛ به گونه‌ای که این ضعف تا روز قیامت ادامه خواهد داشت. (همان)

در روایت سوم، یکی از چیزهایی را که به عنوان «کمرشکن» معرفی می‌کند - یعنی بلایا و مصائبی که به نهایت خطرناک و مهلک هستند - رهبری است که خود نافرمانی خدا می‌کند، اما در عین حال دستوراتش اطاعت می‌شود. (همان، ج. ۱، ص. ۹۴) زیرا این وضعیت، فاجعه‌ای مضاعف است: الف) رهبر، خود الگوی گناه است و جامعه را به تباهی می‌کشاند. ب) جامعه با اطاعت از او، در گناه شریک می‌شود و مشروعیت گناه را می‌پذیرد. این اطاعت، اساس دینداری و سعادت جامعه را در هم می‌شکند. روایت چهارم تأکید بر منشأ الهی امامت دارد. بنابر این روایت، خداوند هر امتی را که از رهبری ستمگر که از جانب خدا نیست اطاعت کند، قطعاً عذاب خواهد کرد؛ حتی اگر از نظر فردی، اعمالی نیکو، پرهیزکارانه و پارسا داشته باشند. این نشان می‌دهد که عمل فردی بدون پذیرش ولایت مشروع، در نهایت ناقص و بی‌ثمر است. در مقابل، خداوند وعده می‌دهد که هر امتی که از امامی هدایت‌کننده که از جانب خداست اطاعت کند، مورد عفو قرار خواهد گرفت؛ حتی اگر از نظر فردی، اعمالی ظالمانه و بدکارانه داشته باشند. این عفو، نه به معنای نادیده‌گرفتن مطلق گناهان فردی، بلکه به معنای بازشدن در توبه و شفاعت و قرارگیری در چارچوب رحمت الهی به واسطه پذیرش اصل ولایت است. (همان) این حدیث یکی از قوی‌ترین مبانی کلامی در مکتب تشیع را مطرح می‌کند که امامت و ولایت را به عنوان یک اصل اعتقادی تعیین‌کننده سرنوشت انسان‌ها معرفی می‌کند و آن را بر تقوای فردی ترجیح می‌دهد.

برقی با گزارش چهار روایت در این باب، یک نظام فکری منسجم را ارائه می‌دهد؛ اینکه رهبری باید مشروعیت الهی داشته باشد و مبتنی بر علم و فقاہت باشد (روایت دوم و چهارم)، اطاعت از رهبران ستمگر و فاقد مشروعیت، نه تنها گناهی بزرگ است (روایت سوم)، بلکه باعث بطلان و نابودی اعمال نیکوکارانه فردی نیز می‌شود (روایت اول و چهارم)، ولایت و اطاعت از امام منصوب از جانب خدا، چنان اهمیتی دارد که شرط اصلی پذیرش اعمال و دروازه ورود به مغفرت الهی محسوب می‌شود. (روایت چهارم)

۷. مقام شناختی: امام، کلید انحصاری علم و حکمت

جایگاه علمی ائمه (ع) یکی از محورهای مهم تحلیل برقی است که در کتاب «مصایح الظلم» به تفصیل بدان پرداخته شده است.

روایت پایانی باب المعرفة از کتاب «مصایح الظلم»، در ابتدا با عبارت «إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا (ص) بِالنَّبُوَّةِ وَ اصْطَفَاهُ بِالرَّسَالَةِ فَإِيَّاكَ وَ النَّاسَ وَ إِيَّاكَ وَ عِنْدَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ مَفَاتِيحُ الْعِلْمِ...» جایگاه نبوت و تداوم آن در اهل‌بیت را یادآور می‌شود تا مردم بدانند هدایت پس از پیامبر از طریق اهل‌بیت ادامه دارد سپس با عبارات چهارگانه «مفاتیح العلم، أبواب الحكمة، ضياء الأمر، فصل الخطاب»، جایگاه معرفتی و هدایتی اهل‌بیت را بیان می‌کند. بعد از بیان مرجعیت علمی خاندان پیامبر و اینکه معرفت و علم تنها در اختیار اهل‌بیت است قبول ایمان و عمل را مشروط به محبت آنان می‌داند. (همان، ج. ۱، ص. ۱۹۹)

در روایت دیگری در ذیل آیه « فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ » از اهل ذکر به ائمه هدی تفسیر شده است (همان، ج. ۱، ص. ۲۱۶) و در روایت بعدی نقش ائمه (ع) را به عنوان تنها مرجع رسمی در رفع شبهات و مسائل دینی تثبیت نموده و بیان می کند که در برابر فتنه‌ها و امور مبهم، بی‌عملی موقت و بررسی گرایانه، از عمل عجولانه بهتر است؛ زیرا تنها با تثبیت، مراجعه به امام و معیار قرآن می‌توان به «فصد» یعنی مسیر حق و اعتدال رسید. (همان)

۸. حبّ امام: اساس ایمان و ملاک سنجش اعمال

مبحث حبّ آل محمد (ص) نزد برقی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است و در جایگاه اساس اسلام، برترین عبادت و نشانه ایمان قرار می‌گیرد و سودمندی آن را برای هفت موطن نزد خدا، هنگام مرگ، در قبر، حشر، حوض کوثر، میزان و پل صراط برمی‌شمارد. بالاترین درجه بهشت را مختص کسی می‌داند که حب اهل بیت را در قلب داشته و با زبان و دست یاری‌دهنده باشد؛ درجه دوم برای کسی است که با زبان یاری دهد و درجه آخر برای کسی است که فقط در قلب دوستدار باشد. (همان، ج. ۱، ص. ۱۵۰ - ۱۵۳)

برقی همچنین در کتاب ثواب الأعمال من المحاسن در ابوابی همچون ثواب من تولى آل محمد، ثواب من مات بغير ولاية آل محمد، ثواب من أحب آل محمد، ثواب مودة آل محمد، ثواب من استشهد مع آل محمد، ثواب من ذكر آل محمد، ثواب النظر إلى آل محمد، ثواب صلة آل محمد، ثواب من دمعت عينه في آل محمد، ثواب من اصطنع إلى آل محمد يدا به این موضوع پرداخته که برآیند آن روایات آنست که محبت واقعی به اهل بیت باعث جاری شدن چشمه‌های حکمت بر زبان، تجدید ایمان، و کسب پاداش عمل هفتاد پیامبر، صدیق، شهید و عابد (که هفتاد سال خدا را عبادت کرده‌اند) می‌شود، در روز قیامت خداوند بدون هیچ حجابی به او نظر می‌کند، با شفاعت آن‌ها وارد بهشت خواهد شد، ذکر آنان شفاعت‌بخش دردها و وسوسه‌هاست و دوستی با ایشان رضایت پروردگار را در پی دارد. (همان، ج. ۱، ص. ۶۰ - ۶۳)

همچنین در باب «قل لا اسئلكم عليه اجرا إلا مودة في القربى»، چهار روایت در تفسیر این آیه، مودت را به حبّ تفسیر می‌کنند و این محبت را واجب الهی دانسته و «ذوی القربى» را منحصرأ اهل بیت می‌دانند. (همان، ج. ۱، ص. ۱۴۴ - ۱۴۵) در باب «طیب المولد» در کتاب الصفوة، تنها کسی که ولادتش پاک باشد را شایسته دوست داشتن ائمه معرفی می‌کند. (همان، ج. ۱، ص. ۱۳۸)

۹. نکوهش شدید بغض و عاقبت ناصبی‌گری

در مقابل برقی با تأکید فراوان، بغض و کینه نسبت به امامان را موجب سقوط ایمان و اعمال معرفی می‌کند. او در کتاب «عقاب الأعمال»، باب عقاب من انكر آل محمد (ص) و جهل امرهم، روایاتی با عباراتی همچون «بَعَثَ اللَّهُ يَهُودِيًّا»، «بَعَثَ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَجْدَمًا»، «لَمْ يَكُنْ لَهُ ثَوَابٌ»، «لَمْ يَنْفَعَهُ شَيْءٌ» و «لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهُ شَيْئًا أَبَدًا» گزارش می‌کند. در ساختار حدیثی او، این انکار مساوی با سقوط از دایره‌ی ایمان و از دست دادن ثواب اعمال است. (همان، ج. ۱، ص. ۹۰ - ۹۲) در کتاب «الصفوة و النور و الرحمة»، باب ۳۵، بیان می‌شود که عبادت هزار ساله فردی که بغض ائمه را در دل داشته باشد، مورد قبول خداوند نخواهد بود. (همان، ج. ۱، ص. ۱۶۸) در باب ۴۷ از همین کتاب با عنوان «باب الراد لحديث آل محمد ص»، به تفصیل به این موضوع می‌پردازد. در این بخش دشمنی با ائمه در ردیف دشمنی با رسول خدا (ص) قرار گرفته، فرد ناصبی بدتر از زنازاده توصیف شده که به هیچ وجه مورد شفاعت قرار نخواهد گرفت و در نهایت، عاقبت دشمنی با حضرت علی (ع) به آتش و خروج از اسلام تعبیر شده است. (همان، ج. ۱، ص. ۱۸۵)

۱۰. حشر و حسابرسی روز قیامت بر مبنای اقتدا به امام

موضوع حشر و محشور شدن افراد با امامان، از مهم‌ترین مباحث آخرتی در المحاسن است که پیوستگی دنیا و آخرت را نشان می‌دهد. برقی در دو باب با عناوین «یوم ندعوا کل اناس یامامهم» و «من مات لا یعرف امامه» مطرح می‌کند در روز قیامت هر

گروه از مردم با امامی که در دنیا او را رهبر خود قرار داده‌اند مبعوث می‌شوند؛ این همراهی تا حد لعن متقابل میان امام متبوع و پیروانش پیش می‌رود؛ مگر آن دسته از افرادی که ائمه اطهار (ع) را به عنوان امامان حقیقی خود پذیرفته و اطاعت کرده‌اند. (همان، ج. ۱، صص. ۱۴۳ و ۱۵۳)

برقی در روایات دیگر، خلقت ائمه (ع) را از «أَعْلَى عِلِّينَ» گزارش کرده است (همان، ج. ۱، ص. ۱۳۲) و نیکی و صلح به امام و اهل‌بیت (ع) را در سلسله‌مراتب احسان الهی جای می‌دهد؛ به گونه‌ای که احسان به ائمه معادل احسان به رسول خدا (ص)، و احسان به رسول خدا (ص) معادل احسان به خداوند متعال دانسته شده است. (همان، ج. ۱، ص. ۶۲)

او نگاه به امام را عبادت، ذکر ائمه (ع) را سبب شفا از بیماری‌ها و مصائب، و اشک بر مصیبت‌های آنان را موجب بخشش گناهان معرفی کرده است. (همان، ج. ۱، ص. ۶۳)

برقی همچنین جایگاه والای شهادت در راه ائمه (ع) را در قالب هفت مرتبه برتر در بهشت و شفاعت برای هفتاد تن از بستگان بیان می‌کند. (همان، ج. ۱، ص. ۶۲)

او دروغ بستن به امام (ع) را در ردیف کذب بر خدا و رسولش دانسته و آن را از گناهان کبیره شمرده است که نتیجه‌ی آن آتش دوزخ خواهد بود. (همان، ج. ۱، ص. ۱۱۸) همچنین برای صیانت از جایگاه امامت، بر ضرورت تقیه و حفظ اسرار ائمه (ع) تأکید می‌ورزد و اشاعه و افشاء امور ائمه توسط شیعیان را به شدت نکوهش نموده و آن را در حکم قتل عمدی ائمه (و نه سهوی) قرار می‌دهد. (همان، ج. ۱، صص. ۲۵۵-۲۵۹)

افزون بر این، وی شفاعت ائمه (ع) را امتداد رحمت الهی دانسته و آن را در پرتو ادله‌ی قرآنی تبیین کرده است (همان، ج. ۱، ص. ۱۸۳).

تحلیل کتاب المحاسن برقی در موضوع امامت و نگرش امامتی او

برقی در المحاسن امامت را نه در قالب یک بحث صرفاً کلامی، بلکه در بستر تربیتی، اخلاقی و ایمانی مطرح می‌کند. او به‌جای تکیه بر استدلال‌های عقلی و نظری، روش هشدار اخلاقی و الهیاتی را برگزیده است؛ روشی که یادآور سبک «الجزاء و العقاب» است و هدف آن پرورش وجدان مؤمن و تبیین رابطه معرفت‌اهلبیت با ایمان عملی است. به عبارتی می‌توان گفت کتاب المحاسن رویکردی مضمون‌محور دارد؛ یعنی احادیث را بر اساس محتوا و موضوع آن‌ها تنظیم می‌کند، نه بر پایه زنجیره‌ی اسناد یا نظام کلامی اعتقادات. چنین ابواب کتاب از عرصه‌های عملی و عبادی چون طهارت، صلاه و حج آغاز شده و به آداب معاشرت و فضایل اخلاقی می‌رسد. این ساختار نشان می‌دهد که برقی از روایات اهل‌بیت نه فقط برای فقه و احکام، بلکه برای تربیت انسان، سامان اجتماعی و شناخت خدا بهره می‌گیرد.

برقی امامت را در مدار ولایت و طاعت تعریف می‌کند؛ (همان، ج. ۱، ص. ۱۴۸) امامت برای او نظام معنوی هدایت و پیوند با خداست به گونه‌ای که همه شیعیان به ائمه (ع) تمسک دارند، ائمه (ع) به پیامبر (ص) و پیامبر (ص) نیز به خداوند متمسک است. (همان، ج. ۱، ص. ۱۸۲) در جهان‌بینی برقی، امامت به عنوان اساس اسلام و راهنمای سایر ارکان، حقیقتی جاری و زنده در سراسر حیات مؤمنانه است؛ (همان، ج. ۱، صص. ۲۸۶ - ۲۹۰) او امامت را روح ایمان و جوهره‌ی اعمال صالح می‌داند که در ثواب اعمال و عبادات متجلی می‌شود لذا کسی که حق امامان را نشناسد و به ولایت آنان معرفت پیدا نکند، خداوند هیچ عمل و عبادتی را از او نمی‌پذیرد. پس شناخت امام، شرط اصلی قبول اعمال در پیشگاه خداوند است. (همان، ج. ۱، صص. ۹۰ - ۹۲)

شیوه‌ی نقل برقی برگزیده و هدفمند است؛ او همه‌ی احادیث را ذکر نمی‌کند، بلکه گزینشی از روایات دارای مضمون اخلاقی و معنوی ارائه می‌دهد. اختصار در اسناد و تأکید بر مضمون حدیث، نشانگر دید تربیتی اوست. برقی حدیث امامت را نه برای اثبات نظری، بلکه برای ساختن اخلاق مؤمنانه و تربیت روح انسان مؤمن به‌کار می‌گیرد. (همان، ج. ۱، صص. ۱۵۰ - ۱۵۳ و ۶۰-۶۳)

در المحاسن، امامت فصل مستقلی ندارد؛ بلکه در بطن اعمال و اخلاق مؤمنانه جریان دارد. باب‌هایی همچون «ثواب من أحب آل محمد» یا «ثواب من مات مع ولایة آل محمد» در واقع تجلی آموزه‌ی امامت‌اند، هرچند در ساختار کلی کتاب با عنوان

عمومی ثواب و اعمال آمده‌اند. (همان، ج. ۱، ص. ۶۱) هدف برقی تبیین آثار ایمان به امامت در زندگی دینی است، نه بحث درباره‌ی مبانی نظری آن. (همان، ج. ۱، صص. ۹۳-۹۴) از دیدگاه او، امامت تجلی ولایت الهی در زمین است؛ به همین سبب در ابواب عبادات، طهارت، ثواب و فضیلت حضور دارد. محبت امام و پیروی از او جزئی از عمل صالح و معیار تهذیب نفس تلقی می‌شود. (همان، ج. ۱، صص. ۱۴۴ - ۱۴۵ و ۱۵۰ و ۶۰) بدین‌سان امامت در سراسر کتاب حضور دارد؛ چون بنیان همه‌ی معارف اهل بیت است.

برقی در تنظیم محتوای ابواب، روایات هشداردهنده درباره‌ی لغزش و ضلالت را می‌آورد، سپس احادیثی را ذکر می‌کند که پیامدهای روحی و اخروی آن را روشن می‌سازد. این چینش نشان می‌دهد که در نظر او، امامت صرفاً تئوری سیاسی یا بحث تاریخی نیست، بلکه مسئله‌ی نجات و رستگاری انسان است. (همان، ج. ۱، صص. ۹۰ - ۹۲)

در نتیجه، برقی در المحاسن نماینده‌ی یک منهج روایی تربیتی - ولایی است. در این منهج: مجموعه احادیث گزارش شده در خصوص امامت، ابزاری برای ساختن انسان مؤمن عبادی و اخلاقی است چون برقی ولایت را به پذیرش اعمال و سعادت اخروی انسان‌ها پیوند می‌زند (همان، ج. ۱، ص. ۱۶۷) امامت محور معنوی همه‌ی اعمال و معارف دینی به شمار می‌رود به گونه‌ای که هر کس معرفت او را انکار کند و امام زمان خود را نشناسد، مرگش مرگی از جنس جاهلیت، یهودیت یا مرگی همراه با کفر و نفاق خواهد بود. (همان، ج. ۱، ص. ۹۲) انتخاب روایات امامتی با هدف پیوند معرفت و عمل انجام می‌گیرد، نه برای مباحث جدلی و نظری. (همان، ج. ۱، ص. ۱۴۸) پس امامت در نگاه برقی نه موضوعی در کنار دیگر موضوعات، بلکه زمینه‌ی معرفتی تمام ابواب کتاب است و هر باب از المحاسن جلوه‌ای از امامت و کارکرد آن در زندگی دینی مؤمن را نشان می‌دهد. به تعبیر دقیق‌تر، امامت، روح المحاسن است جوهره‌ای که همه‌ی معارف و سلوک مؤمنانه را به هم پیوند می‌دهد.

کتاب بصائر الدرجات و جایگاه محمد بن حسن صفار

کتاب بصائر الدرجات دارای ۱۰ بخش است که هر بخش شامل ۱۰ تا ۲۴ باب می‌شود. مجموع ابواب کتاب بدون احتساب ابواب نوادر، ۱۸۹ باب است. تعداد احادیث کتاب با توجه به شیوه شمارش در چاپ‌های مختلف، متفاوت است. در تحقیق کوچه باغی تعداد روایات ۱۸۸۱، در تحقیق زکی‌زاده تعداد روایات ۱۹۰۵، طبق تحقیق معلمی ۱۹۰۱ و بر پایه تحقیق ابطحی ۱۸۶۵ حدیث در کتاب یافت می‌شود.

محمد بن الحسن بن فروخ الصفار، از یاران و پیروان امام حسن عسکری علیه السلام و از بزرگان شهر قم در سده سوم هجری به شمار می‌رود. او محدثی بلندآوازه و بسیار مهم در تاریخ حدیث شیعه و امامیه است و دلیل متعددی بر این اهمیت گواهی می‌دهند. برای درک اهمیت صفار نزد محدثان و رجالیون امامی، تنها کافی است به توصیفات نجاشی اکتفا کنیم. او صفار را با عبارت «کان وجهها فی أصحابنا القمیین» ستایش کرده و ضمن تأیید اعتبار او، وی را «ثقه عظیم القدر راجحاً قلیل السقط فی الروایه» معرفی نموده است. (نجاشی، ۱۳۷۶، ص. ۳۵۴) نویسندگان بزرگی چون کلینی (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۳۹۶، ج. ۶، ص. ۴۶۲، ج. ۴، ص. ۵۲۶، ج. ۲)، ابن ابی زینب نعمانی (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷، ص. ۲۸۶، ج. ۶)، ابن بابویه (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج. ۱، ص. ۳، ج. ۵، ص. ۴، ج. ۱۰)، شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۷، ج. ۸)، علامه مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۱۰۹، ج. ۶، ص. ۱۸۶، ج. ۱)، محمد بن یحیی العطار (همان، ج. ۱، ص. ۵۲۶، ج. ۲)، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه پدر شیخ صدوق (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۹، ص. ۲۲۷)، محمد بن قولویه پدر جعفر بن محمد بن قولویه صاحب کامل‌الزیارات (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۲۱۲، ج. ۲۰)، محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (همان، ص. ۷، ج. ۸)، الحسن بن الفضل بن الحسن الطبرسی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۵، ص. ۳۴) و علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (همان، ج. ۷، ص. ۸۸) بارها نقل حدیث از صفار نموده‌اند. تأکید مکرر بر نقل حدیث از صفار قمی نشان دهنده جایگاه محوری وی در شکل‌گیری و نگارش اصول اعتقادی مذهب امامیه است.

دیدگاه امامتی صفار

در بصائر الدرجات، امامت جایگاه بشریت متعالی دارد. صفار با بیان جایگاه امام، علم او و پیوند میان امام و علم الهی به دنبال تبیین معرفت حجیتی و شناساندن امام عالم و حجت خدا به مومنان است؛ با بررسی دقیق ابواب و ساختار کتاب به این نتیجه می‌رسیم که صفار به دنبال نشان دادن نظام طبقات انسان‌ها و جایگاه هر یک بر اساس میزان نزدیکی به امام است.

۱. تعریف امام

صفار در کتاب *بصائر الدرجات* با تمرکز بر مقامات، فضائل و مراتب وجودی امامان (ع)، صرفاً جنبه علم امام را برجسته می‌سازد و سایر ابعاد امامت را مطرح نمی‌کند. چه بسا تمرکز وی بر علم و عدم طرح سایر اوصاف امام از این جهت باشد که وی علم امام را مهم‌ترین رکن باور به عصمت امام و تحقق سایر شرایط امامت مثل افضلیت می‌داند؛ کما اینکه عکس آن نیز اتفاق افتاده است. بر اساس تحلیل برخی عالمان و متکلمان شیعه از مفهوم عصمت، این ویژگی ناشی از علم امام به حقایق هستی دانسته شده است. (فاریاب، ۱۳۹۴، ص. ۱۵) بر این اساس برخی از عالمان شیعی از علم امام بحث نکرده و با اثبات عصمت ائمه (ع) خود را بی‌نیاز از بحث در خصوص علم امام دیده‌اند. (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۶، ص. ۴۱۲)

صفار اولین باب کتاب را با عنوان «وجوب فراگیری دانش بر همه مردم» آغاز می‌کند و ضمن تأکید بر وجوب طلب علم بر تمامی مسلمانان، این تکلیف را به عنوان یکی از واجبات الهی برمی‌شمارد. (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۲-۶) در باب سوم صفار بر نقش واسطه‌گری علم الهی در شناخت خداوند تأکید دارد و با گزارش روایات بر این باور است که خداوند ابا دارد از این که امور را جز از طریق اسباب فراهم آورد از این رو برای هر چیزی سببی قرار داده و برای هر سبب بیانی و برای هر بیان دانشی و برای هر دانشی دری گویا، که هر کس آن در را بشناسد علم را خواهد فهمید و هر کس آن را نشناسد جاهل خواهد ماند و آن در، همان رسول خدا و اهل بیت (ع) هستند. از این جهت وی معتقد است هر کس این عالم ربانی را شناخت خدا را شناخته و هر کس منکر او شد خدا را منکر است. (همان، ص. ۶-۸) در باب پنجم نیز مجدداً تأکید می‌کند که این عالمان ربانی، امامان اهل بیت (ع) هستند. (همان، ص. ۸-۹) وی در باب‌های بعدی گزارش می‌کند که اهل بیت سرچشمه و گنجینه دانش هستند که هدایت با نزدیکی به آنان و گمراهی به سبب دوری از آنها خواهد بود. (همان، ص. ۹-۱۴) در باب‌های بعدی نیز به تبیین گستره، منابع علم و ماهیت علم امام می‌پردازد. (حمادی، ۱۳۹۰، ۵۷-۷۹) بدین ترتیب بر اساس دیدگاه صفار، امامت جایگاهی است که لازمی آن، برخورداری از علم گسترده می‌باشد. از آنجا که این منصب به امر الهی (ع) اعطا می‌گردد، دانش متناسب با آن نیز از طریق مجاری وحیانی به ایشان افاضه می‌شود. علاوه بر این، خداوند متعال، به منظور تضمین سعادت مادی و معنوی بشر، خزائن علوم و معارف را در اختیار ائمه (ع) قرار داده است. گستره‌ی دانش ایشان، متناسب با این منبع لایزال، فراتر از ادراک متعارف بشری است.

۲. ضرورت و اهداف تعریف امام در پرتو علم الهی

در نگاه صفار، جوهره امامت، علمی است که از علم الهی سرچشمه می‌گیرد و همین ویژگی، ملاک تمایز و معیار شناسایی امام به‌شمار می‌آید. از این منظر، وظیفه مردم جست‌وجوی «عالم الهی» است؛ عالمی که علم او ریشه در منبع وحیانی دارد. وی در باب نخست اثر خود، روایاتی را گزارش می‌کند که طلب علم را در هر شرایطی بر هر مسلمانی واجب می‌شمارند (همان، ص. ۲) و در باب دوم به بیان روایاتی می‌پردازد که به تبیین منزلت عالم و متعلم و هم‌سنگی پاداش آن دو اختصاص دارد. (همان، ص. ۳-۶) این چنین روشمند، نشان‌دهنده اهتمام او به تبیین جایگاه علم در ساختار اعتقادی امامت است.

صفار در ادامه، عالم حقیقی را کسی می‌داند که معرفت او منطبق با معرفت الهی است؛ به گونه‌ای که انکار او در حکم انکار خداوند تلقی می‌شود، زیرا این عالم از سوی خداوند منصوب شده و علم وی موهبت الهی است. (همان، ص. ۶) بر این اساس، هدف خلقت انسان دستیابی به معرفت و شناخت علم الهی معرفی می‌شود. در این چارچوب، امامان علیهم‌السلام مصداق تام

«عالمان الهی» به شمار می‌آیند و انسان‌ها، برای نیل به هدایت، باید در مسیر کسب معرفت الهی حرکت کرده و در جست‌وجوی این عالم ربانی باشند تا از علم او بهره‌مند گردند. (همان، ص. ۸)

از منظر صفار، معرفت اهل بیت علیهم‌السلام عین معرفت الهی است و انکار آنان، در حقیقت، انکار خداوند محسوب می‌شود. (همان، ص. ۶) بررسی چنین ابواب بصائر نشان می‌دهد که وی امامت را، بر پایه برخورداری از علم الهی، واسطه معرفت خداوند و منشأ هدایت انسان‌ها می‌داند. از این رو، جامعه مؤمنان موظف است با جست‌وجو و شناسایی این عالم ربانی، از دانش او بهره‌گیرد تا زمینه هدایت خویش را فراهم ساخته و از گمراهی مصون بماند.

۳. ماهیت و ویژگی‌های علم عالم ربانی

صفار با گزارش روایات متعدد، علم امامان را سرچشمه علم الهی بیان می‌کند و اعتقاد دارد که آنان «معدن العلم»، «مفاتیح الحکمة»، «خزانة علم خدا» و «خزان الله در آسمان و زمین» هستند. (همان، ص. ۵۶ و ۶۱ و ۱۰۳) بنابر روایات گزارشش ده از وی علم امام، از علم مکنون الهی سرچشمه می‌گیرد و در نتیجه آنان در علم و کمالات با پیامبر اکرم (ص) شریک هستند. (همان، ص. ۴۸ و ۲۹۰ و ۲۹۵ و ۴۸۰) منابع علم امام، به دو دسته مکتوب مانند مصحف فاطمه، کتاب علی، جامعه، جفر، و صحف پیامبران (همان، ص. ۱۳۲ و ۱۳۵ و ۱۴۲ و ۱۶۲ و ۱۶۸) و غیر مکتوب مانند حدیث ملائکه، الهام، عمود نور و روح القدس تقسیم می‌شوند. (همان، ص. ۲۳۱ و ۲۳۴ و ۴۳۵ و ۴۵۱) دامنه علم آنان بسیار گسترده است و شامل گذشته و آینده، عوالم پیشین و آینده، اسرار و ضمائر انسان‌ها، اعمال مردم، زبان‌ها و... می‌شود. (حمادی، ۱۳۹۰، ۵۷ - ۸۰) بدین ترتیب علم امام موهبتی و لدنی است و هر لحظه بر غنای آن افزوده می‌شود (صفار، ص. ۱۳۰) پس زوال ناپذیر است.

۴. مصادیق عالمان ربانی

صفار مصادیق «عالم الهی» را شامل پیامبران، رسولان، امامان اهل بیت (ع) و ملائک می‌داند. (همان، ۱۰۹ - ۱۱۲)

تحلیل کتاب بصائر الدرجات صفار در موضوع امامت و نگرش امامتی او

با بررسی دقیق ابواب و ساختار کتاب به این نتیجه می‌رسیم که بصائر الدرجات یک کتاب کاملاً امامتی است. به نظر می‌رسد که منظور صفار از بصائر الدرجات روشن کردن درجات و جایگاه افراد در نسبت با امامت است؛ به عبارتی کتاب در صدد معرفی نظام طبقات انسان‌ها و جایگاه هر یک بر اساس میزان نزدیکی به امامت است. عنوان کتاب تا حدودی مشابه عنوان کتاب «الصفوه» بوده که از نظر عنوان سابقه بیشتری دارد و مربوط به دوران قبل از صفار است. اندیشمندان امامیه در کتاب الصفوه به معرفی برگزیدگان و طبقات مؤمنان در نسبت با امامت می‌پرداختند. صفار با نگارش بصائر الدرجات در تلاش است تا همانند کتاب‌های الصفوه نشان دهد که چگونه درجات و ارزش انسان‌ها بر اساس مسئله امامت تعیین می‌شود. بر این اساس ارزش انسان‌ها از امام شروع شده و به کسانی که تسلیم و پیرو امام هستند ادامه می‌یابد و در نهایت به افرادی که از این مدار خارج اند ختم می‌شود. (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸) در این کتاب واژه عالم نقش کلیدی در معرفی امامت ایفا می‌کند. کتاب بصائر الدرجات از ده جزء تشکیل شده و در هر جزء ابوابی وجود دارد. در اکثر موارد صفار با واژه عالم از امام یاد می‌کند. حتی در عناوینی که از امام نام برده شده اغلب با واژه عالم همراه است. این رویکرد از ابتدای کتاب آغاز شده و تا پایان ادامه دارد.

جزء اول بصائر الدرجات با مسئله «علم» و مفهوم «عالم ربانی» آغاز می‌شود و تا جزء پایانی کتاب بر همین محور پیش می‌رود. ابتدا در ابوابی با عنوان «باب فی العلم ان طلبه فریضة علی الناس» و «ثواب العالم والمتعلم» بر وجوب طلب علم برای همه افراد و ضرورت وجود عالمی هدایت‌گر در جامعه تأکید دارد. (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۲) از نگاه او این تکلیف الهی اقتضا می‌کند که خدا راه نیل به علم را فراهم سازد تا تکلیف به امر نامقدور نباشد.

در ابواب بعدی با عنوان «معرفة العالم الذی من عرفه عرف الله و من انکره انکر الله و السبب الذی یوفق لمعرفته» و «فضل العالم علی العابد» تصریح می‌نماید علمی که تحصیل آن واجب است، علم الهی است و آن عالمی که معرفتش واجب است، واسطه شناخت خدا محسوب می‌شود؛ از همین رو انکار او، به معنای انکار خداوند خواهد بود. (همان، ص. ۶) در باب بعدی با عنوان «أن الناس یغدون علی ثلاثه عالم و متعلم و غناء و أن الأئمة من آل محمد(ص) هم العلماء و شیعتهم المتعلمون و سائر الناس غناء»، صفار امامان را مصداق «عالمان الهی» معرفی کرده و شیعیان را متعلمان دانسته است، اما سایر مردم از حقیقت علم فاصله دارند و افراد بی‌خاصیتی هستند. (همان، ص. ۸) زیرا امام واسطه معرفت خداست و علم او سرچشمه هدایت انسان‌هاست، و نتیجه انکار و یا دوری از آنان، در حقیقت انکار الهی است. بر این اساس، امام نزد صفار، عالمی ربانی با دانش الهی است که از سوی خداوند مأمور تبلیغ و نشر معرفت حقیقی میان انسان‌هاست، و معیار شناخت امام، علم الهی اوست نه جایگاه اجتماعی یا دیگر ویژگی‌ها.

در این عناوین و سایر بخش‌های کتاب، صفار عالم را به معنای امام دانسته و بر این باور است که شناخت امام در واقع شناخت خداوند است. این در حالی است که در کتاب کافی کلینی واژه عالم به معنای مجتهد و صاحب علم به کار رفته و بر معصوم اطلاق نمی‌شود. (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۳۲) در بصائر الدرجات صفار بر خلاف کافی از همان ابتدا در باب «أن الناس یغدون علی ثلاثه...»، واژه عالم را به امام تفسیر کرده و سایر افراد را حتی اگر صاحب علم باشند در مرتبه‌ای پایین‌تر از امام قرار می‌دهد. او معتقد است که اگر دیگران نیز عالم نامیده می‌شوند به این دلیل است که علم خود را از امام گرفته‌اند و گرنه عالم بالاصاله کسی جز امام نیست. (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸)

با بررسی عناوین ابواب بصائر الدرجات در ده جزء کتاب مشخص می‌شود که محور اصلی کتاب بر مبنای علم امامت و ارتباط امت با امام استوار است. جزء اول تا نهم به طور کلی در این بخش‌ها مباحثی مانند وجوب طلب علم، ثواب عالم و متعلم، شناخت عالم (امام)، برتری عالم بر عابد، طبقات مردم (عالم، متعلم و غناء) و لزوم فراگیری علم از معدن آن (ائمه علیهم السلام) مطرح شده است. همچنین راه‌های کسب علم از امام، نحوه انتقال علم به امام و چگونگی جلوگیری از خطا در این مسیر نیز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. صفار در این بخش‌ها به طور مفصل به تبیین نقش علم الهی که از طریق پیامبر به امام منتقل می‌شود و مسئولیت انسان‌ها در قبال این علم می‌پردازد.

جزء دهم به نوعی جمع بندی مباحث مطرح شده در بخش‌های قبل است. در این قسمت صفار به مسائلی همچون آگاهی ائمه از عهد پیامبر (ص) در وصیت به جانشینان پس از خود، آگاهی ائمه از جانشین بعدی و در نهایت به عدم خالی بودن زمین از حجت و اینکه اگر دو نفر در زمین باشند یکی از آنها حجت است پرداخته است. موضوع بحث تا جزء دهم بر محور علم پیش می‌رود اما در جزء دهم با ابوابی همچون «الأرض لا یخلو من الحجة و هم الأئمة ع» (همان، ص. ۴۸۴) و «باب فی الأئمة أن الأرض لا تخلو منهم و لو کان فی الأرض اثنان لکان أحدهما الحجة» (همان، ص. ۴۸۷) تبدیل می‌شود به حجت.

جمع بندی جزء آخر هم این است که امام با این ویژگی‌ها که تا جزء دهم بیان شد حجت الهیست و غیر از این فرد نمی‌تواند حجت باشد. در نهایت می‌توان گفت که کتاب بصائر الدرجات با تمرکز بر محوریت علم و امامت، به دنبال تبیین جایگاه امام به عنوان عالم حقیقی و حجت الهی است. صفار با ارائه مباحثی پیرامون علم الهی امام و جایگاه انسان‌ها در نسبت با امام تلاش کرده است تا علم الهی امام را به عنوان جوهره امامت معرفی و تبیین کند. این کتاب به شکلی منسجم و با رویکردی حدیث محور، به بررسی مسائل مربوط به امامت و علم می‌پردازد و در نهایت بر این نکته تأکید می‌کند که امام با ویژگی خاص خود یعنی علم الهی، حجت الهی و راهنمای انسان‌ها در مسیر هدایت است.

در یک جمع بندی کلی می‌توان گفت در هندسه اندیشه امام‌شناسی صفار، علم جوهره امامت و معیار برتری امامان بر دیگران است و در حقیقت، امامت بر محور علم ربانی امام استوار است؛ علمی که برخاسته از علم مکنون الهی است و به ملائک و انبیا نیز داده شده و همه آن علوم به ائمه رسیده است. (همان، صص. ۱۰۶ و ۱۰۹ و ۱۱۸) امام نه تنها پیشوای دینی، بلکه خزان الله، معدن العلم و مفاتیح الحکمه محسوب می‌شود؛ (همان، صص. ۱۰۳ و ۵۶ و ۶۱) علم او موهبتی آسمانی و در حال فزونی

پیرامون هدایت بشر است(همان، صص. ۱۳۰ و ۳۲۴ و ۳۹۵) این فزونی از طریق تحدیث ملائکه، الهام، عمود نور و یا روح القدس انجام می گیرد. (همان، صص. ۲۳۳ و ۲۳۱ و ۴۳۵ و ۴۵۱)

بر این اساس معرفت الهی صرفاً از طریق او در میان انسان‌ها جاری می‌شود؛ (همان، ص. ۶۱) بنابراین در نظام فکری صفار، شناخت امام هم‌سنگ شناخت خداوند است و انکار امام، در حقیقت انکار ذات الهی. (همان، ص. ۶)

همانطور که اشاره شد بصائر الدرجات در ارائه مقامات اهل بیت به ویژه علم امام کتابی نسبتاً جامع به شمار می آید. با این حال در همه مباحث امامت، نمی توان آن را کتابی جامع دانست. هدف اصلی این کتاب، بیان فضایل معنوی و مقام والای ائمه و روشن کردن درجات و جایگاه افراد در نسبت با امامت است.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

نتیجه

در بصائر الدرجات، امامت جایگاه بشریت متعالی دارد او با بیان جایگاه امام، علم او و پیوند میان امام و علم الهی به دنبال تبیین معرفت حجیتی و شناساندن امام عالم و حجت خدا به مومنان است؛ این رویکرد صفار بازتاب نخستین تلاش‌ها برای شکل‌دهی نظام عقیدتی امامیه در قرن سوم است. در مقابل، برقی در المحاسن امامت را در بطن حیات مؤمنانه می‌بیند و با هشدار اخلاقی و تربیت نفسانی به دنبال ساختن مؤمن ولایی است. امام در نگاه او معلم حیات معنوی است، نه صرفاً صاحب علم غیب. نقطه‌ی آغاز بحث امامت در بصائرالدرجات، مقام امام و علم اوست اما در المحاسن ایمان و عمل مؤمن است. در نتیجه، برقی به‌جای الگوی «معرفتی»، الگوی «تربیتی» را پیش می‌کشد. به عبارتی روش امامت‌پژوهی معرفتی در برابر تربیتی. از این رو صفار لحن اثباتی دارد و به‌نوعی در پی تثبیت حجیت امام در برابر مکاتب کلامی معاصر (معتزله و اهل‌حدیث) است اما برقی لحن تربیتی و تلطیفی دارد و بیشتر با زبان دل، ترغیب و تهذیب سخن می‌گوید. از این جهت برقی روایات را گزیده، کوتاه‌السند و بر محور موضوعات عملی و اخلاقی مانند طهارت، صلاة، حج، آداب معاشرت، و فضائل تنظیم می‌کند و مضمون را بر اسناد مقدّم می‌دارد؛ زیرا در دید او روایت ابزار تهذیب و ساختن باطن مؤمن است اما ساختار کتاب صفار مبتنی بر ابواب امامت و علم امام با روایات طولانی و سندی است. در نگاه صفار، ذکر سند و نقل تفصیلی موجب تثبیت حجیت معرفتی امام است. از این رو نظام روایت از لحاظ ساختار و چینش روایی نزد برقی کارکردی و تربیتی است اما نزد صفار اثباتی و معرفتی است. با توجه به آنچه گذشت می‌توان گفت که صفار در بصائر الدرجات نماینده‌ی منهج معرفتی - کلامی در امامت‌پژوهی شیعی است و هدفش تبیین جایگاه الهی امامان، علم ویژه‌ی آنان، گستره علم، منابع علم، مراتب ولایت و حجیت آنان است. اما برقی در المحاسن نماینده‌ی منهج تربیتی - ولایی است؛ نگاه او از درون سلوک مؤمن آغاز می‌شود و امامت را اساس اخلاق، عبادت و ایمان می‌بیند. به تعبیر دیگر، صفار می‌کوشد «چرا باید امام را شناخت» را نشان دهد، و برقی می‌کوشد «چگونه باید با امام زیست» را تعلیم دهد. اولی امامت را بنیان معرفت الهی می‌داند و دومی آن را روح حیات ایمانی.

منابع

- ابن الغضائری. احمد بن الحسین. (۱۴۲۲ق). *الرجال*. قم: دارالحدیث.
- ابن ابی زینب. محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). *الغیبه للنعمانی*. تهران. چاپ: اول.
- ایرانمیش و همکاران. بررسی واژه «أُجْدَم» در کلام پیامبر(ص). (۱۳۹۴). *دوفصلنامه اندیشه های قرآنی متفکران معاصر*. ۱۱۳ - ۸۲ - ۶۵
- برقی. احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق). *المحاسن*، (مصحح / محقق: جلال الدین محدث). قم: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- حلی. حسن بن مطهر(علامه حلی). (۱۴۱۷). *خلاصه الاقوال*. قم: موسسه نشر الفقاهه.
- حر عاملی. محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: چاپ: اول.
- حمادی. عبدالرضا. (۱۳۹۰). گستره علم امام از منظر کلینی و صفار. *فصلنامه امامت پژوهی*. ۱(۴). ۵۷ - ۷۹.
- ریانی گلپایگانی. علی. (۱۳۸۶ش). امامت در بینش اسلامی. قم: بوستان کتاب.
- سبحانی. محمدتقی. *کلام امامیه ریشه ها و رویش ها*، (۱۳۹۱). *فصلنامه فلسفه و الاهیات (نقد و نظر)*. ۱(۱)۱۷. ۳۷-۵.
- صفار. محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). *بصائرالدرجات*. قم: نشر کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- صدوق. محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه (محقق: علی اکبر غفاری)*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- صدوق. محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). *النخصال*. قم: چاپ: اول.
- طالقانی. سیدحسن. (۱۳۹۱). *مدرسه کلامی قم، فصلنامه فلسفه و الاهیات (نقد و نظر)*. ۱(۱)۱۷. ۶۶-۹۰.

طوسی. محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). *الفهرست (تحقیق شیخ جواد قیومی)*.
طوسی. محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحكام (تحقیق خراسان)*. تهران. چاپ: چهارم.
فاریاب. محمدحسین. (۱۳۹۴ ش). *عصمت پیامبران در منظمه فکری علامه طباطبایی*. فصلنامه معرفت. ۲۴ (۲۱۱). ۱۳-

. ۲۸

کلینی. محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). *الکافی*. تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.
نجاشی. احمد بن علی. (۱۳۷۶ ش). *رجال النجاشی*. نشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: دفتر انتشارات اسلامی.
مجلسی. محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). *بحارالانوار*. نشر موسسه الوفا.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version